

חינוך לתרבות בחברה רב-תרבותית

רחל אליאור

"אך אחריותך הן עלי מוטלת היא. הן עלי היה להאיר את עיניך, להטעימך יחסי אנוש... לא לא פוליטיקה! זה, אולי דווקא לא תפקידנו, וזהו אולי נעסוק בעל כורחנו... לא לא זה! כי אם מגע נפש בנפש... מהיום... ובמשך דורות... במשך ימים רבים... וללא שום מטרה... ללא שום כוונה... מלבד כוונת אח, ידיד ורעי".
(י"ח ברנר, פנקס, ניסן תרפ"א)

הדברים המובאים להלן אינם פרי מחקר מדעי ואינם מסתמכים על מחקרים קודמים. אין הם אלא הצעה לשיחה בין העוסקים בחינוך, הנקראים להתמודד הלכה למעשה בכיתות לימוד שונות עם המציאות הרב-תרבותית המורכבת שבה אנו חיים, ועם הקולות השונים מן העבר ומן ההווה המעצבים את רקמת חיינו. אני מבקשת להתחלק בתובנות וברשמים המיוסדים על עיסוקי בתחום הוראת מחשבת ישראל בזיקה לתרבות הישראלית בת זמננו במסגרות אקדמיות וציבוריות שונות, ועל קשב מתמשך לקולות שונים בכתב ובעל פה המעצבים ומשקפים תוך הסכמות רופפות ומחלוקות עמוקות את פניה הרבגוניים של החברה הישראלית.

המציאות החברתית של מדינת ישראל כמדינת הגירה קולטת עלייה מאז הקמתה, כארץ מקודשת לשלוש הדתות המונותאיסטיות מזה אלפי שנים וכחברה מתגבשת בין מציאות גאוגרפית-תרבותית מזרחית לבין עולם ערכי מערבי, הפכה את ישראל לחברה רב-תרבותית. מציאות חברתית זו כוללת עולמות תרבותיים שונים החיים בכפיפה אחת ובעימותים רבים, שכן הם קושרים בין העבר להווה בקשרי כיסופים, זכרונות וחלומות, מזה, ובקשיי התמודדות עם משברי מימוש והגשמה של זכרונות, מסורות ותקוות, מזה. תפישות שונות של קדושה, היסטוריה נאמנות ויעוד הקשורות בדם ואדמה, גלות וגאולה, מזרח ומערב, מסורת ומודרנה, שפת העבר ולשון ההווה, מזינות את הכוחות השונים הפועלים בזירה המשותפת. רבים מהם פועלים בכוחן של מסורות היסטוריות-תרבותיות ודתיות שונות הקשורות במקום אחד, המגלים מציאות רוחנית וגשמית, שיושביו מתייחסים זה לזה בזיקות מורכבות הקשורות ליחסי רודפים ונרדפים, כובשים ונכבשים, משעבדים ומשועבדים, חלוצים וגולים, מנשלים ומנושלים עולים, קולטים, יושבי הארץ ומיישביה, המכוונים כולם זהויות שונות בזיקה לעבר ולהווה. מתחים אלו מעמידים קהילות שונות השותפות לקואליציה של כאב, עלבון, עוול קיפוח ואי-צדק, ולאופוזיציה של זכרונות, חלומות ומסורות מקודשות, ומכוונים מציאות רבגונית המתרקמת בין עבר להווה בזיקה למתיחות בין זהויות תרבותיות שונות, לריבוי אורחות חיים ואומנות ולקונפליקטים דתיים תרבותיים ולאומיים שונים.

במדינה שחיים בה אזרחים בעלי זהות לאומית שונה הניכרת בהבדלי שפה (עברית וערבית), זהות דתית שונה (יהודית, מוסלמית, נוצרית, דרוזית, שומרנית, קראית, ארמנית, צירקסית) ותודעה היסטורית-תרבותית שונה (מערבית, אשכנזית, ספרדית, דמוקרטית, שמרנית, חילונית, מסורתית, שומרת מצוות, חופשית, לאומית ואוניברסלית, יישוב ישן, יישוב חדש, עולים, ותיקים, מודרניים, תרבות יידיש ותרבות לאדינו, עברית וערבית ועוד) מארצות מוצא שונות המדברים בשפות שונות ומשמרים תרבויות מגוונות של רוב ומיעוט, היונקות מתפיסות שונות של עבר והווה, היסטוריה וחזון – ודאי שיש מקום לשאול על טיבם של יחסי הגומלין בין חבריה השונים זה מזה בערכיהם ובאורחות חייהם ולברר את המהות הרצויה של דפוסי חינוך בחברה רב-תרבותית.

דומה ששבעה עקרונות צריכים לעמוד לנגד עינינו בחברה הרב-תרבותית – החותרת לקיום משותף ברובד האידיאלי ומוותרת על האלימות כאפשרות ביחסים בין חבריה – ופועלת במציאות המשוסעת שסעים חברתיים ופוליטיים, דתיים ולאומיים, ברובד הממשי שבו אנו חיים:

- א. **כבוד לשוני, לרבגוניות ולאחריות, שמשמעו ויתור על אחידות כפויה**, על מונופול על האמת והכרה בערכים שונים, בעולמות תרבותיים שונים ובאמות מידה ייחודיות, המכוננים זהויות שונות בזיקה לעבר, תובעים חירות אינדיבידואלית בהווה ותובעים הכרה בזווית סיפור שונה של ההיסטוריה;
- ב. **שאיפה להרחבת מעגל השותפות בהנהגה ובמאזן יחסי הכוחות בחברה**: הכרה בלגיטימיות של מקורות הסמכות של תרבויות שונות החותרות להיטיב בצורות שונות עם הנמנים מרצונם עם מעגלי השיח שלהן;
- ג. **חירות בחירה מְרֵבֵית בדרכי חיים שונות** ומגוונות העולות בקנה אחד עם כבוד האדם וחירותו ועם איסור פגיעה בזולת ובחברה. מימוש עקרון זה אפשרי במקום שיש ויתור על האלימות כאופציה, אימוץ עמדה של סליחה ביחס לעוולות העבר בצד נכונות לתקן את מחדלי ההווה;
- ד. **ניסוח ערכים משותפים** מחייבים הלוקחים בחשבון את טובת הכלל וחובת הפרט ואת טובת הפרט וחובת הכלל ומטפחים סובלנות לגבי ערכים מבדילים וזהות ייחודית;
- ה. **חתימה לדיאלוג בין תרבויות וזהויות שונות** החורג משאלות פוליטיות ופונקציונליות ועוסק ביחסי הגומלין בעבר, בהווה ובעתיד תוך בחינת המורכבות הפנים תרבותית (הפועלת בדרגות שונות של מתינות, קנאות ופתיחות, מסורת ושינוי) וזיקתה לתרבויות שונות המתקיימות במרחב המשותף;
- ו. **בחינה מעמיקה ומתמשכת של מוקדי מתיחות בין דתות, אמונות ואורחות חיים** שונות התמודדות עם נקודות המגע המכאיבות שבין התרבויות, קביעת דפוסי יישוב מתחים ופולמוסים ועידוד הידברות וביקורת בין הקולות השונים המרכיבים את מקהלת המציאות;

ז. יצירת דפוסי חשיפה הדדית שיטתית לתרבותו של הזולת על-ידי מקראות משוות, עבודה אמנותית ומחקרית משותפת, הכרת דפוסי התייחסות למגל החיים, לטקסים שונים לחוויות משותפות, לביטויים סמליים מכונני זהות ולמושגי ערך מפרדיים.

מן הראוי להכיר בעובדה שהפלורליזם, ריבוי העמדות הלגיטימיות והחירות לעצב ואורחות חיים נבדלים וייחודיים ברשות הפרט וברשות הרבים, הם מערכי היסוד של החברה המערבית שמדינת ישראל נמנית עמה. בפלורליזם טמונה יחסיות המוותרת על בחירה באמת אחת מחייבת הנכונה לגבי הכלל בתחומי אמונות, דעות ערכים ואורחות חיים, אך שומרת לעצמה זכות לאיזון אינטרסים ולהכרעה בתחומי המעשה. עמדות אלה עומדות בתשתיתה של התפישה הדמוקרטית הליברלית המבקשת להרחיב את מכלול הזכויות הקשורות לכבוד האדם וחירותו לכל בני החברה ללא הבדל דת, גזע ומין, לאום ומוצא. תפישה זו חותרת לשמור על זכויות המיעוט ולהגביל את זכויותו של הרוב ולחנך את כלל הציבור לנהוג בסובלנות ובפתיחות כלפי היסודות השונים המבדילים בין מרכיבי החברה. יש לחתור להקניית הכלים שיאפשרו לבני אדם לממש את זכויותיהם לשוויון אזרחי ולהבדל תרבותי, ובראשם החירות, החינוך והדעת, שוויון הזדמנויות, שוויון זכויות, סובלנות, הגנה מפני כל סוגי האלימות, פתיחות חברתית וחינוך ליחסיות רב-תרבותית. מן הצד השני ראוי לפתח ולמסד מסגרות שונות לליבוך הבדלים, להגנה על ערכי יסוד ייחודיים לחברות שונות ולהבנה מעמיקה של תשתיות מושגיות וערכיות שונות.

משמעותם של מושגי החירות, הדעת, הסובלנות, הרב-תרבותיות והשוויון, נגזרת מן ההנחה שהחברה הפתוחה מבוססת על ההכרה שלפיה אין לאף אדם, גוף או ארגון אנושי מונופול על האמת, ולכן ככל שירבו בתוך הציבור דעות ועמדות מגוונות שיחיו בשלום ובסובלנות זו עם זו כך ייטב לכלל האזרחים. הואיל ואין לבני קבוצה אחת מסוימת מונופול על הצדק, על הסמכות ועל המוסר, אלא אלה נתפשים בצורות שונות בהקשרים תרבותיים משתנים, יש לבחון את הערכים המשתנים המגדירים מחדש את גבולות התרבות החוק והמוסר על-פי כללי הדמוקרטיה המגינים הן על זכות המיעוט והן על תוקפה של הכרעת הרוב ומנסים לאון בין האינטרסים השונים הבאים לידי ביטוי בחברה.

קנה המידה אינו התוכן החיובי של הערך (איזו אמונה נכונה) אלא מה היא מידת השפעתו השלילית על אלה שאין להם חפץ בו. כלומר, כל עוד אדם מאמין באי, נוהג על-פי ב' ומחנך על-פי ג' ואין בכך נזק לסובבים ולסביבה או כפייה שלא לצורך גמור, מן הראוי להשאיר מרחב פעולה תרבותי מוגן ורחב-טווח שאין להתערב בו. אולם אם כרוכה בעמדות אלה אלימות תרבותית, פיסית ומילולית, כפייה, הפליה, הדרה השפלה, ניצול לרעה, שיבוש הסדר הציבורי, פגיעה בכבוד האדם, איום לשלום הציבור או הפרט וכיוצא באלה היבטים הפוגעים ברשות הרבים ובזכויות הפרט, מן הראוי להתערב לשם שינוי פני הדברים. למשל, זכותו של כל אדם להתפלל לישות דתית הראויה בעיני

ולחיות חיים הנגזרים מאמונה כזו או אחרת, אולם אין זכותו לכפות על זולתו לציית לאמונתו, לתבוע אקסקלוסיביות על מקום, זמן ומשאבים השייכים לרשות הרבים או לפגוע בערכים קדושים לאחרים ולצמצם את זכותם של בני אמונתו לחופש כבוד ושוויון.

הסולידריות החברתית והתרבותית איננה מותנית בשוויון באורחות חיים, אלא בשוויון זכויות, בהכרה בלגיטימיות של ריבוי זהויות במישור האינדיבידואלי והקהילתי ובסובלנות להבדלי השקפות ואורחות חיים. אין היא מותנית באמונה נכונה, בדרך נכונה, בכפייה ובציות, אלא בשני יסודות: (1) יצירת מרחב תרבותי פתוח המאפשר קיום לזהויות שונות ומכיר בלגיטימיות ובצורך בריבוי קולות; (2) הגנה על מרחב זה באמצעות הבחנה בין חובת הפרט לחובת המדינה ובין זכות הפרט לבין זכות הציבור.

זכות הפרט היא לנהל את חייו כטוב בעיניו ולזכות בשמירת כבודות שוויון וחירותו, אולם **חובתו** היא לא לפגוע בזולתו ולא ליטול ממנו את הערכים שהוא חפץ בהם לעצמו, וחובתו, המתנה את מימוש זכויותיו, היא לקחת חלק במישרין ובעקיפין בהגנה על טובת הרבים וזכויותיהם. **חובת המדינה** היא להבטיח את שלום הציבור, את רווחתו, בריאותו חינוכו ואת ההזדמנות השווה למימוש הזכאות לכל פרט ופרט על-פי כשרונותיו ונטיות לבו באמצעות חינוך, חירות, שוויון נגישות למשאבים רוחניים וחומריים, הבטחת חירות היצירה הרב-תרבותית, בזיקה שלטון חוק. **זכות המדינה** לתבוע מאזרחיה ותושביה מידה סבירה של שיתוף פעולה למען טובת הכלל והאינטרס המשותף תוך צמצום ההתערבות בכל דבר שאינו שייך לקטגוריה זו. למשל, הפרט זכאי לעשן ברשות היחיד כל עוד אינו מפריע לזולת, ואילו המדינה זכאית להגן על הציבור ולאסור את העישון ברשות הרבים כשם שאדם רשאי לאכול כל דבר הנראה לו ראוי לאכילה, אולם המדינה חייבת להגן על איכות המים, על צמצום הפגיעה בחי ובצומח ועל זכותם הטבעית לחיות ולהתרבות. המדינה חייבת להגן על רמת ההיגיינה של המזון, טיב השחיטה, כמויות הדשנים וכדומה, ורשאית לכפות לשם כך פיקוח, מיסוי וציות לחוק בשם טובת הכלל, אולם אין היא רשאית לקבוע בתחום הפרט את גבולות הראוי והעדיף.

ערכים אוניברסליים שיש לעגנם בחוק הם אלה המשקפים את **טובת הכלל** (חופש, שוויון, חינוך, בריאות, סניטציה, שלום, חירות, זכות על החיים, הגנה מפני אלימות, נגישות למשאבים, זכות למזון, דיור ועבודה וכיוצא באלה) **ותרבות היא הפרשנות הייחודית של קבוצות שונות למידה הראויה של ערכים אלה בזיקה לעבר ולמסורת או ליצירה המתחדשת**. למשל, כל אוכלי הבשר זכאים לשחיטה המתבצעת ברמה היגיינית מרבית, בין אם תרבותם מתירה להם לאכול סוג כזה או אחר של בשר ואוסרת סוגים אחרים או מתירה בישול מסוג אחד ואוסרת על בישול מסוג אחר: כל שותי המים זכאים למים ברמת טיהור גבוהה, בין אם הם מברכים בעת השתייה ובין אם הם מרתיחים את המים, מסננים או שואבים אותם מן הבאר. כל הנשים ללא כל הבדל

זכאיות לסיוע בהיריון ובלידה, בין אם תרבותן רואה אותן כריבוניות על גופן ובין אם היא שוללת ריבוניות זו. **התרבות היא הקובעת את חובות הפרט וחובות הכלל ביחס למקורות תוקף שונים** (החוק היהודי מבוסס על חובותיו של היחיד כלפי אלהים ואדם ולא על זכויותיו). **התרבות היא המגדירה את העדפותיו, מנהגיו, ציווי ואיסוריו של ציבור מסוים**, את תחומי הערך, הקדושה והיצירה המקובלים עליו ואת מאון הכוחות הנוהג בו בזיקה למסורת לחוק ולמנהג, לזכות ולחובה של הכלל והפרט (אורך הנגד, סוגי כיסוי הראש, כשרות הבשר, שפת הדיבור בבית, חוקי נישואין וגירושין, סוג הבישול וטיב המוסיקה, הספרות והאמנות הנחשבים כבעלי ערך, גבולות הזיקה לרשות היחיד ורשות הרבים, דיני קניין וירושה) **אבל לא של כלל הציבור**, ועל כן אין היא מגלמת בהכרח את טובת הכלל, אין היא טעונה חקיקה וודאי שאין היא טעונה כפייה ואיום בענישה, בעוד ש**טובת כלל הציבור היא רק זו המתייחסת בשווה לצורכי כלל חברי הקהילה** (שלום, בריאות, חופש, שוויון, זכות לחינוך ורכישת דעת ומקצוע, הגנת החיים ושמירה על הסביבה) ועל כן היא מחייבת חקיקה ומתירה מידה של כפייה (מיסוי, פיקוח, שיפוט, שירות סוציאלי, משטרה).

ראוי ככל הניתן לא להחליף את **הפרשנות הדתית תרבותית היחסית** שהיא לעולם מגזרית, מגדרית וסקטוריאלית, שכן היא מתייחסת לקבוצה מסוימת ומעדיפה קבוצה אחת על רעותה על-פי עקרונות של דת גזע ומין (עם סגולה, מאמינים, עם נבחר, קהל קדושים, בני ברית, גויים, לשון קודש, רק גברים עשויים לשמש כקאדי או כבישוף או כרב ראשי, נימולים או ערלים, רק שומרי כשרות יכולים למשמש במשרה כזו או אחרת, רק גברים יכולים לגרש) עם **הפרשנות הדמוקרטית ליברלית של טובת הציבור וכבוד האדם באשר הוא אדם**, הפועלת ברובד העקרוני ללא התייחסות לכל העדפה או הפליה של דת, גזע ומין ונמנעת ככל האפשר מלהכריע בשאלות של תוכן, יצירה וזהות על-פי קני מידה ערכיים-אמוניים. הפרשנות הדתית-תרבותית המסוימת נסמכת על סמכות **העבר**, על הקדימות, על הראשוניות ועל הנכונות המוחלטת, המעוגנת במיתוס מכונן, וטוענת בדרך כלל לתוכן המעוגן במסורת בכתבי קודש, ביצירה רבת פנים, בהתגלות, בהיסטוריה לאומית מקודשת ובתוקף אלוהי. בניגוד לה, הפרשנות הדמוקרטית ליברלית המוכללת מתייחסת **להווה** החותר לעתיד אידאלי, ואינה אלא מערכת ויסות הפועלת על-פי עקרונות אוניברסליים המוותרים על הכרעה ערכית בשאלות הנוגעות לתכנים קונקרטיים עד כמה שאין הם מתנגשים בטובת הכלל, ומבקשים לאפשר מרחב פעולה תרבותי לקבוצות הזהות השונות. לתרבות יש מעמד נכבד ומשמעות מכריעה בעיצוב עולמו של כל הנולד לתוכה, שכן כל אדם נולד לשפה מסוימת, לדת ייחודית המכוננת זהות, להיסטוריה מקומית המשמרת זיכרון וזווית ראייה חד צדדית ולזהות לאומית מסוימת הקושרת בין עבר להווה – המכוננת בצירופן את המרקם התרבותי. האדם החי בתוכו נוהל אותו מקודמיו ושואף להנחילו לצאצאיו. אולם אל לנו לטעות ולחשוב שיש רק תרבות אחת המכוננת מונופול על האמת, או שיש עדיפות מהותית לתרבות מסוימת המסתמכת על מקורות תוקף מוחלטים. **נהפוך הוא**, במציאות הישראלית פועלות תרבויות רבות זו ליד זו, זו לעומת זו, וזו על גבי זו, ורבות מהן

טוענות לקדושה, לסמכות בלעדית, לתוקף נצחי ולמקור אלוהי. תכליתה של הדמוקרטיה הרב-תרבותית הנסמכת על ריבונות אנושית, היא לאזן, לווסת ולתווך בין קבוצות האינטרסים השונות ומקורות התוקף הנבדלים, למען יצירת צדק חברתי ומרחב יצירה תרבותי לכלל. וויסות זה צריך להיעשות ככל האפשר מבלי להתערב בתכניהן הפנימיים של קבוצות הזהות השונות, להוציא מקרה אחד, זה שבו התרבות פוגעת במזיד או בכוננת הפליה מוכחת לחלק מבני קבוצת ההתייחסות בשל מינס, דתם או גזעם. פעמים רבות מתייחסת הגדרה זו למעמדן של נשים. למשל, בחברה הערבית הכפרית נשים שאינן גורלן להיאנס, נרצחות בתכיפות מסמרת שער בידי קרוביהן כדי שלא להמיט בושה על המשפחה ולפגוע בכבודה. בחברה החרדית מחייבים נשים נשואות לגלח שערן ואוסרים עליהן ללמוד נהיגה. בחברה היהודית גירושין הם אקט חד צדדי המסור בידי הגבר. נשים אינן יכולות לגרש את בעליהן, אלא רק להיות מגורשות ומכאן נובעת בעיית מסורבות הגט ובעיית הענינות. בחברה המוסלמית מותרת פוליגמיה; בחברה הנוצרית-קתולית גירושין אינם כלולים בחוקי המעמד האישי והפלות אינן מותרות, כלומר ניטלת מהאשה ריבונות על חירותה ועל גופה. שיעורי הנשים המוכות, הנאנסות והנרצחות בישראל ממחישים את הדחיפות שבשינוי יחסי הגומלין בין רשות היחיד, המתעללת ומכירה בהתעללות כחלק ממורשת תרבותית הכרוכה בבעלות, בהחפצה, בהשתקה, ובהדרה של נשים, לבין רשות הרבים המתנכרת להפלייתן של נשים, לסבלן ולהקשריו ההיסטוריים.

שאלת הצדק והעוול, החירות והשעבוד, ההפליה והעדר שוויון ההזדמנויות, הכרוכים בדת במסורת ובמנהג, לעומת רגישויות דתיות חברתיות ותרבותיות משתנות, היא שאלה מורכבת ואין הכוונה למצות אותה, אלא רק לגעת בה בהקשר של חברה רב-תרבותית, אולם דומה שהעיקרון שנידון לעיל יכול להיות מוחל גם כאן – **טובת הציבור המזכה את כל הפרטים בשווה** (זכותן של כל הנשים לחיות בשוויון, עצמאות וריבונות על רוחן וגופן, בדומה לזכויות אלה המוקנות לכל גבר בבחינת מובן מאליו בכל הדתות) **עדיפה על פני הפרשנות התרבותית-דתית המתייחסת למונופול גברי על גוף האשה על-פי הסדר הפטריארכלי** (כבוד המשפחה; רק לגבר זכות לגרש; כבודה של בת מלך פנימה; זכות הגבר להכות את אשתו ולכפות עליה ציות בכוח הזרוע). ברוח דומה זכותם של כל הילדים לקבל חינוך חינם, חופש ושוויון, יום לימודים ארוך עדיפה על לפני תביעות תרבותיות המקנות רשות זו רק לבני מעמדות מסוימים או לבעלי ייחוס וממון.

המערכת הדמוקרטית השוויונית שאינה קובעת עדיפות עקרונית לשום קבוצה בעלת זהות תרבותית מסוימת ואינה כופה תכנים וערכים ייחודיים אלא תובעת חופש, שוויון זכויות, נגישות מימוש ופולורליזם בצד שותפות באחריות הציבורית לטובת הכלל. המערכת הדתית תרבותית מבוססת על עדיפות מהותית של קבוצה מסוימת הנשענת על מסורות עתיקות ימים, על סמכות מקודשת, על תכנים מחייבים, על היררכיה ועל סדר פטריארכלי המבוסס על מאזן כוחות חד צדדי. ההתנגשות בין שתי מערכות אלו,

הדמוקרטית והדתית, מפרנסת חלק לא מבוטל מן השיח הציבורי בישראל. אולם פעמים רבות שיח זה מתנהל מתוך צמצום אופקים, סטראוטיפים ורדידות אנטגוניסטית, המאפיינים את כל הצדדים. וכוח זה-אין עניינו במתח בין דתיים וחילוניים, שכן גם בעולם הדתי וגם בעולם החילוני גלומים ערכים, חוקים תובנות ומסורות שיש בהם יסודות אוניברסליים רבי ערך. למשל, צדק חברתי גלום בחוקי השבת ובמועדי הדרור של השמיטה, היובל, כמו ביחסי האחוה והאחריות לזולת הגלומים בחוקי הפאה והשכחה; עמדה הומניסטית שוויונית גלומה בדברי הלל האומר "כל השנוא עליך אל תעשה לחבריך" רדיפת צדק, שמירת חוק וכיסופים לשלום (י"לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה") הם מאבני היסוד של המסורת היהודית, וכמוהם העזרה לזולת וחובת הוראת הקריאה לכלל הבנים שעניינה העמקת השוויון על-ידי הנחלת אוריינות המאפשרת שיתוף כלל הציבור ביצירה התרבותית ובשמירה על החוק. מקור כל אלה בחוק האלוהי, אלפי שנים לפני שנוסחה מגילת זכויות האדם של האו"ם בידי היהודי רנה קסן. וכנגד זה, הוזלת ערך חיי אדם המשתקפת בהכרה במלחמה כאופציה לגיטימית, בכיבוש ושעבוד, בסמים, בפורנוגרפיה, בפריצות, בניכור, באלימות ובפשיעה הגוברת, משגשגת לא פעם בחסות החברה החילונית המחנכת לכבוד האדם לחופש ולשוויון להלכה, אולם נכשלת בהם למעשה, כשם שהיא מצויה בביטויים שונים בחברה הדתית ובתרבות המסורתית המתירה מלחמת קודש, הפלית זרים, הדרה של נשים ושל נכים, אלימות נגד זרים וכיוצא באלה אף-על-פי שהיא מעלה על נס את האדם שנברא בצלם אלוהים.

הכללות רבות פוסלות תרבות אחת ומגנות אותה ומחייבות תרבות אחרת בשמם של סטראוטיפים שליליים חסרי ביסוס ודעות קדומות בנוסח "כל החילונים בורים, פרוצים ומסוממים", "כל הדתיים חשוכים ושמרנים", "כל הנשים פרוצות וקלות דעת", "כל הערבים רוצים להשליכנו לים", "כל הרוסים מאפיה וכל הרוסיות זונות", "כל הדוסים עלוקות", "כל הקיבוצניקים מיליונרים", "כל הרומנים גנבים", "מרוקאי סכין", "כל המתנחלים פנטים פונדמנטליסטיים", "כל הגויים אנטישמיים", "כל האשכנזים מלוכלכים", "כל היהודים רוצחיו של ישו", "כל המוסלמים צמאי דם" וכיוצא באלה, תיאורים של הבל הרווחים בתרבויות שונות. הכללות אלו עולות מהתנגשות בין תרבותית וממתיחות בין-עדתית, והן מפרנסות את הפולקלור, את הומור האבסורד ואת חשבון השנאה והזעם של עולבים ועלבים, נרדפים ורודפים. ברור מאליו שההכללות המחייבות מסורת אחת ללא ביקורת ופוסלות תרבות אחרת ללא טעם, אין בהן אמת ואין להן משמעות, וודאי שאין בהן מועיל לבניית חברה רב-תרבותית, ואין הן משקפות אלא את הבוז, הניכור והעלבון לייחודן של זהויות תרבותיות שונות ולאורחות חיים נבדלים. מפגש התרבויות הכואב – הקרוי בין השאר "עם ללא ארץ שב לארץ ללא עם", "כיבוש השממה", "קיבוץ גלויות" ו"כור ההיתוך", "שיבת ציון" ו"גירוש הפליטים", "ריסוס בדידטי" ו"קציצת פיאות", "מעברות אוהלים" ו"עייירות פיתוח", "מחנות עקורים", "מחנות פליטים", "ההתיישבות העובדת" ו"לא נהיה עוד כצאן לטבח" – פעל על יושבי הארץ לדורותיה ועל תרבותן

הרוחנית והחומרית של עדות שונות באורח אלים והרסני שאת תוצאותיו אנו משלמים ללא הרף. ותיקים ועולים, מקומיים וחדשים שהיו משמרי מורשת תרבותית, נכרתו ונדחקו. תרבויות נהרסו בלהט הקליטה והמיזוג, ההתיישבות והחלוציות. המציאות התרבותית שבה אנו פועלים, עומדת בסימן חשבון העוול, הכאב, הנישול והקיפוח של המסורתי בפני המודרני, המזרחי בפני המערבי, הערבי בפני היהודי, הספרדי בפני האשכנזי, הוותיק בפני החדש, הדתי בפני החילוני והמקומי בפני הזר. תהליכים מורכבים אלה התחוללו על רקען של נסיבות היסטוריות קשות המכוננות בקצרה "שואה ותקומה", "גלות וגאולה", "שיבת ציון" ו"כיבוש השממה" שחלקן נכפה עלינו, ולחלקן לא נתנו דעתנו בלהט העשייה ובכורח הנסיבות. אולם רק התבוננות נוקבת במשמעותם של תהליכים אלה מזוויית ראייה שונות והכרה בעולות הכרוכות בהם ובפיוס המתבקש מהם, עשויה לאפשר חיים משותפים במציאות רב-תרבותית.

ראוי לזכור כל העת את המסורות הדתיות והלאומיות, המיתוסים והחלומות, הלשונות והכתבים השירים והכיסופים, הססמאות והחוקים שעמדו ועדיין עומדים מאחרי פנעי עולם המעשה, שכן רק בכוחה של הבנה זו יש אולי סיכוי לכינון דיאלוג אחר שלא יהיה מושתת על כוחנות, על כיבוש ועל כפייה ברמה פוליטית חברתית ותרבותית, אלא על הכרה באפשרויות אחרות.

דומה שראשית הדרך היא התפכחות מסטראוטיפים וטיפוח פתיחות ונכונות להכיר במורכבות וברבגוניות של הקיום האנושי, ביחסיותן של אמיתות המדריכות את חייהם של ציבורים שונים ובקיומן ההיסטורי והלגיטימי של תרבויות שונות, דתות שונות, זווית ראייה נבדלות ומסורות שונות. פתיחות זו לאחר כפרט ולתרבותו ככלל אינה מחייבת הבנה שלמה, הסכמה התלבטות או הזדהות ואף לא שוויון ערך, אלא מידה של רגישות, סקרנות, רצון להבין, בצד טיפוח סובלנות ויחסיות ונכונות להכיל זווית ראייה של האחר, להכיר בערך הייחודי של תרבותו של הזולת ולהכיר בזכותו לספר את סיפורו ההיסטורי הכורך בין עבר להווה, גם אם אינו עולה בקנה אחד עם הסיפור המקובל עלינו. נכונות זו כרוכה בויתור על אופציות אלימות, ביכולת להשעות את השיפוט הביקורתית ובנכונות לראות את המיטב שבכל תרבות ומסורת תוך שמירה על עמדה ביקורתית החותרת להרחבת ממדי שוויון הזכויות, הצדק החברתי, האחווה והיצירה לכל בני החברה ובנותיה. ההכרה בקיומו של האחר, בזכותו להגדיר את ערכיו ועדיפויותיו, אמונותיו ומנהגיו, לבושו ומאכלו, לשונו ותרבותו ובחובתו להימנע מכפייה על זולתו ומפגיעה באורחותיו היא תנאי הכרחי לקיום בחברה רב-תרבותית.

אף אחד מן הכוחות התרבותיים הפועלים בזירה אינו יכול לעמוד בבידודו: **המסורתי, העממי או הנאיבי** אינו כוח שלם משום שאין בו איוון בין עבר לעתיד באשר הוא נשען על העבר ואינו נותן דעתו על ההווה. בזיקה לעתיד אין הוא מכשיר את דור ההמשך להתמודד עם מציאות משתנה, ובדרך כלל אינו מפתח דפוסי הנחלה שיש בהם כדי להעמיד רציפות בתמורות ההיסטוריה. **החילוני והמודרני** שבא בשם שלילת הגלות

וניתק עצמו מן העבר (אף-על-פי שהוא משמר אותו כטקסט וכאתנוגרפיה, כמקור השראה והידברות וכמושא מחקר וכיצוג מוזיאלי), גוזר על עצמו רדידות תרבותית ורידוד מושגי הערך והמשמעות המתבטאים בהיחלשות תחושת ההזדהות, בתחושות ניכור ובמסעות החיפוש העצמי ברחבי כדור הארץ. נסיונות התחייה של תרבות העליות השונות, שנגזר עליהן לוותר על שייכות ומעמד, על רציפות ושפה שהיו כרוכים בארצות מושבן, אין בהם כדי לפרנס יצירה תרבותית מקומית במציאות משתנה, אלא רק ליצור מובלעות מבודדות ועיונות. גם הכוח הדתי הקיצוני המתמקד בייחודו התרבותי ומתנכר לכל שאינו נמנה עמו ומקבל את סמכותו, מתנהל מתוך התעלמות מן השינוי המהותי הכרוך בהקמת מדינת ישראל ומתוך עיונות ניכור, קנאות והתבדלות, גוזר על עצמו שוליות או עמדה מעוררת חרדה ועיונות, ואינו יכול להיות תשתית משותפת בשל תביעתו לאמת אחת מוחלטת ומקיפה.

רק המפגש המורכב והפתוח, הסקרן והביקורתי, הלומד והמלמד, המחויב להווה ולעתיד משותפים, מפגש בין זהויות רבות החיות בזיקות שונות לשאלת היחס בין ההווה לעבר, ובין העבר לעתיד, מפגש הכרוך בפענוח עומק משמעותם של המשותף והמפריד, הנוכחות וההעדר, הזכות והחובה, העוול והפיסוס, המתחולל בריבוי עמים, עדות, תרבויות, זהויות ותפישות עבר, הוא המבטיח המשכיות וקיום משותף של זהויות שונות.

בית-הספר הוא אחד המקומות שניתן לטפח בהם עמדות סובלניות אלה. תכליתן היא להקטין את המתיחות ואת הראייה הסטראוטיפית, את העוונות והאלימות ולהגביר את הספקנות באמת המוחלטת שלנו ובטעות הגורפת של זולתנו ולערער את הוודאות והביטחון בעליונותן של תרבויות מסוימות ובנחיתותן של אחרות. אפשרות זו נקנית לבית-ספר לא רק בשל היותו מקום מפגש רב-תרבותי בלתי-אמצעי, אלא גם בשל האפשרות הגלומה במערכת החינוך להכיר את האחר דרך מיטבו רב ההיקף ולא רק דרך גילוייו השליליים המקריים, דהיינו, באמצעות ראיית הזולת בפרספקטיבה של תרבות, דת, יצירה, אמנות, זיכרון, לשון והיסטוריה. רק בית-הספר יכול להתגבר על הפחד מפני אבדן הזהות המייחדת במציאות משתנה ועל תחושת האיום שמעוררים בני תרבויות שונות איש ברעהו, פחד ואיום המביאים לשנאת האחר. רק מערכת החינוך יכולה להתגבר על האימה מפני טשטוש התחומים של דתות ותרבויות, התפוררות הדוגמה וצורות חיים עתיקות הכרוכות בה, הגורמים לסטראוטיפיזציה שטחית ועיונת של האחר. רק לבית-הספר יש נגישות רחבה ופרק הזמן הנדרש כדי לכוון רוחב דעת, סקרנות וסוציאליזציה פתוחה, הנדרשים כדי להפקיע את גבולות השיח הרדוד ואת התוויות השבלוניות המוזנות על-ידי תרבות ההמונים והתקשורת, האמונות הקדומות, ההתלהמות, הפחד והבורות. רק בבית-ספר אפשר להקנות את הרצף בעל הערך המכונן את הזולת את תרבותו ותודעתו, את מיטבו ההיסטורי ולא רק את מבעיו השליליים הזוכים לייצוג תקשורתי. רק מערכת החינוך יכולה לתרום להעמקת הפרספקטיבה על-ידי כך שתציג את ההקשר ההיסטורי תרבותי הרחב ותשוב ותזכיר שלא כל הערבים

הם מחבלים ולא כל הדתיים הם "מתנחלים" ולא כל החילונים הם אלה הניבטים מהפרסומת ומהפורנוגרפיה ומטורי הסמים והפשעה. הערבים הם יוצרי הדקדוק, המתמטיקה, המדע והאמנות, הפילוסופיה והשירה ששגשו במזרח. הדתיים הם יוצריה של תרבות נשגבת ומנחילה, בין אם נזכור את המקרא, את התפילה והשירה, התקוה והחוק, את תיקון העולם והערבות ההדדית, את הדת ששימשה מקור השראה ליצירה המוסיקלית של בך ומוצרט, וליצירתה המדעית של ניוטון, את כתבי הקודש של הדתות השונות, את הזוהר השולחן ערוך, את המיסטיקה והפילוסופיה ואת אושיות המוסר והאחריות הקהילתית לצד פריצת גבולות הזמן והמקום בכוח ההשראה הדמיון והאמונה. החילונים הם שיצרו, בין השאר, מדע מחקר וטכנולוגיה, דעת חופשית ומסחר בינלאומי, אמנות וספרות, מוזאוניס, ספריות ולהקות תאטרון ומחול, אוניברסיטאות המטפחות את חירות רוח האדם, את הפצת הדעת והמדע ואת תנאי היצירה הביקורתיים המניבים חכמה, מדע ומחקר, רפואה הומניסטית וחקיקה ליברלית לצד ארגוני זכויות אדם, כוחות בינלאומיים למען השלום, עיתונות ותקשורת, ארגונים בינלאומיים הפועלים לרווחת האדם, מחשבים, אינטרנט, חקר החלל ותודעה אקולוגית, המעמיקים כולם את משמעות הריבונות והעצמאות האנושית, את האחריות המוסרית הכרוכה בה, והמיטיבים בדרכים שונות את גורל האדם ומעניקים משמעות לחייו.

ההיסטוריה מלמדת שהחופש הרוחני, התרבותי והכלכלי המעוגן בשוויון זכויות לכל האזרחים, בסובלנות דתית תרבותית מעמיקה והולכת, באינדיבידואליות יוצרת ובחירת מתוך חירות, ובשלטון הדמוקרטי-ליברלי-הומניסטי, הוא בית הגידול הטוב ביותר לרווחת האנושות ולמימוש כבוד האדם וחירותו. ויתור על כוחנות וכפייה, היענות לבחירות דמוקרטיות, פלורליזם בדרכי חיים, באמונות ודעות והכרה בריבוי זהויות החיות בזיקה לשלטון החוק במדינה דמוקרטית הם תנאים הכרחיים לשלום העולם ולהמשך התפתחותה של רוח האדם על אין ספור כיווניה וכוח היצירה האינסופי הגלום בה.

לקריאה נוספת

- אליאור, ר'. (תשנ"ז). צוהר תעשה לתיבה, לשון, זיכרון ותרבות כגשר בין הקורא החילוני לספריה היהודית. **רבגוני 1** (עמ' 16-22). ירושלים: מכון ון-ליר.
- אליאור, ר'. (תשנ"ח). בין יהדות לדמוקרטיה, רשות היחיד וחובת הרבים. **רבגוני 2** (עמ' 11-18). ירושלים: מכון ון-ליר.
- אליאור, ר'. (תש"ס). ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שלא עשני אשה. **רבגוני 3** (עמ' 28-33). ירושלים: מכון ון-ליר.
- אליאור, ר'. (תש"ס). נוכחות נפקדות. **אלפיים 20**. תל אביב: עם עובד.